

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK A DUALIZMUS KORÁBAN BELUSZKY PÁL

FREE ROYAL CITIES OF THE DUALIST ERA

The paper looks at what development track settlements possessing the "most aristocratic" administrative position – free royal city rank – in the feudal society followed in the bourgeois era after 1848. We can see that these cities made a rather heterogeneous group in the late feudalist times, at different levels of the urban hierarchy; this made it difficult to draw any clear-cut conclusions about their development paths. It was evident that during the decades of the dualist era (1867–1918) the total stock of the cities did not change; the position of the former free royal towns proved to be quite stable in the urban hierarchy. In Hungary it was mainly the formerly existing urban network that was modernized in the bourgeois era. This led to a "shift" within the urban network, although the total of the network did not change much. The main driving force of modernization was not manufacturing but the building out of bourgeois public administration, industry played a dominant role in the lives of only a few cities. The number of "new" industrial agglomerations located on the extraction of raw materials was few, and only a limited amount of urban functions was located into these agglomerations of population until the early 20th century. The functional and societal "shift" between the feudal and the bourgeois cities was only unquestionable on the top of urban hierarchy until the early 20th century.

Magyarország kétszer rugaszkodott neki a polgári korszaknak: 1848-ban és 1990-ben. A polgári társadalmi (és gazdasági) berendezkedés kiépítésének két etapja közé ékelődött 1948 és 1990 között a szocialistának nevezett éra. A két korszak-kezdet városfejlődési feltételei között számos hasonlóság tapasztalható. Mindkét esetben a „fordulópontot” követően a társadalmi – s részeként a politikai, jogi – berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés számára is, s a „váltás” rapid módon következett be (mert a korszakváltások forradalmi jellegűek voltak, egyetlen jogi aktus [a 48-as ún. áprilisi törvények, illetve az „ellenzéki kerekasztallal kötött megállapodás] adott utat az előző korszak „méhében” ugyan már formálódó, de „féken tartott” folyamatoknak.

A rendi társadalom jogi felszámolása után a megváltozott feltételek a városfejlődés majd minden szektorára kiterjedtek, így a társadalmi és politikai szegmensre (immateriális tényezők) és a materiális elemekre (gazdasági, pénzügyi feltételek, technológia stb.). Az előbbieket (immateriális tényezők) sorában megemlítjük:

- A rendi társadalmi berendezkedés felszámolása a településállomány rendies vonásait is megszüntette; a települések feudális kori jogállását, az ebből fakadó függelmi viszonyokat; a jobbgység eltörlése szabaddá tette a migrációt; megteremtette az „iparszabadságot” (megszűnt a kiváltságaikat görcsösen védő céhek obstrukciója a gyáripar terjedése ellen) stb. Növekedett a települések autonómiája, az önzigazgatás egyes elemeinek szerepe. Mindez a gazdaság fejlődésében, annak regionális vonatkozásaiban, a településfejlődésben *szabadverseny* viszonyokat teremtett.
- A kiegyezés után, a polgári közigazgatás kiépítése nyomán a közigazgatás település(város)fejlesztő szerepe megnövekedett. Erdély „uniójával”, a határőrvidék fel-

számolásával, a Horvátországgal való viszony rendezésével (1868) az ország köz-igazgatási egysége helyreállt. A polgári berendezkedés megszüntette a feudális kor igazgatási sokszínűségét; a középfokú igazgatást egységesen a megyék illetve a „rangosabb” városok, a törvényhatósági joggal rendelkezők látták el. Egyszerűsítették a települések jogállásának feudáliskori kuszaságát, alaposan megrostálták a valamilyen városi joggal rendelkező települések körét (a kiegyezéskor 888 városi rangú település közül mindössze 131 tartotta meg városi jogállását).

A polgári igazgatás *regionális szerepkörű* székhelyeinek, városi funkciójú intézményeinek „telephelyválasztása” közvetlenül-közvetve ösztönözhatta a városi fejlődést:

- Az igazgatási székhelyé válás egy sor „városi” *szerepkörű intézmény* letelepedését eredményezte. Ez pedig köztisztviselői réteg letelepedését-kialakulását vonta maga után. E réteg fogyasztásával, igényeivel, érdekvényesítő képességeivel, építkezéseivel szembeötlően alakította lakóhelyét. (Különösen kisebb népességű, szerény volumenű ipari-, kereskedelmi-, agrárfunkcióknak helyet adó városok, járási székhelyek esetében vált településformáló társadalmi csoporttá a tisztviselői réteg, mint pl. Balassagyarmat, Mosonmagyaróvár, Sátoraljaújhely, Zalaegerszeg, Rimaszombat, Nagykároly, Szentgotthárd, Celldömölk, Zirc, Sümeg stb. esetében.)
- A közhivatalok letelepedése ösztönzőleg hatott egy sor egyéb központi funkciójú intézmény megjelenésére is (iskolák, napisajtó, kórház, ügyvédek stb.).
- A közhivatalok s a holdudvarukban megjelenő egyéb intézmények által létrehozott vonzás hinterlandot biztosított az igazgatási székhely kereskedelmi, pénzügyi, szolgáltató szerepköre számára is.
- Különösen látványos volt a „városhiányos” térségek igazgatási központjainak fejlődése (Kaposvár, Szombathely, Nyíregyháza, Szolnok, Máramarosziget, Beregszász stb.). Az igazgatás székhelyei várostalan tájakon sajátos központokat hoztak létre: népességükhöz, gazdasági súlyukhoz képest magas hierarchia-szintű városokat (melyek a „kiegészítő” városi jegyekkel is alig rendelkeztek), mint pl. *Alsókubin, Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Aranyosmarót, Csécszereda*.
- A kiegyezés után nyílt lehetőség *önálló nemzetstratégia és gazdaságpolitika* kialakítására. Az önálló magyar állam – annak ellenére, hogy a század utolsó harmadában mindvégig szabadelvű politikát követett – 1867 után aktív, sokoldalú szerepet vállalt a tőkés gazdaság kiépítésében. Kezdetben a nagy beruházás igényű s lassan megtérülő *infrastrukturális fejlesztéseket* támogatta kamatgaranciákkal, hitelekkel. Ez irányú tevékenységéből kiemelkedett:
 - a *főváros* modern világvárossá való kiépítésének támogatása. Ez megfelelt a magyar államvezetés politikai célkitűzéseinek is, melyek értelmében Budapestet a Monarchia társközpontjává kívánták fejleszteni, növelendő Magyarország súlyát a birodalmon belül.
 - Az állam kamatgaranciák vállalásával, a csödbement vasúttársaságok felvásárlásával, az államvasutak kialakításával és fejlesztésével támogatta a *vasútépítést*,

ezen keresztül a gazdaság dinamizálását, egyben szélesebb politikai-gazdaságpolitikai célkitűzései megvalósítását (ismét csak Budapest súlyának növelése, a Fiumével való összeköttetés ill. a fumei kikötő fejlesztése révén „saját” tengeri kijárat szerzése stb.).

- A „Drang nach Balkan” törekvések hídfőállásának szerepét is a magyar fővárosnak szánta az államvezetés.

A materiális tényezők sorában megemlítjük, hogy

- a 19. század derekán a gazdaság növekedésének, modernizációjának, tőkés formája kialakulásának *nemzetközi feltételei* kedvezőek voltak; 1850 táján világméretű konjunktúra vette kezdetét. A világ fejlett országaiban a 19. század közepére már jelentős tőkefeleslegék halmozódtak fel. Magyarország 1867 és 1890 között 2 millió forinttal részesedett a fejlett országok tőkeexportjából; a kiegyezés utáni években a beruházások 60%-a, a kiegyezést követő három évtizedben mintegy fele, viszont a századforduló után már csak negyede származott tőkeimportból. A külföldi eredetű tőkének kiemelkedő szerepe volt a városfejlődésben, részben közvetlenül (Budapestnek nyújtott kölcsönök, itteni beruházások, bankalapítások) részben közvetve, pl. a vasútépítések finanszírozása révén, vagy az „agrár bizniszben” való részvétellel.
- A gazdasági fellendülés része volt az agrárkonjunktúra is, mely meghatározó jelentőségű volt a településfejlődés szempontjából. A dualizmus kori gazdaság- és településfejlődés ugyanis mindvégig *agrár országban* zajlott, a belső tőkeképződés legfontosabb forrása továbbra is a mezőgazdasági termés és az agrártermékek feldolgozása, kereskedelme maradt. A gazdasági fejlődés középpontjában Magyarországon a 19. század második felében – a bányászat vagy a gyáripar arányaiban látványos növekedése ellenére – az agrártermelés tőkés átalakulása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt; a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítések elsőrendű ösztönzője az agrár biznisz volt), kivitele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel- és biztosítási intézetek kiépítése, a mezőgazdasági gépgyártás stb.
- Gyorsította és ösztönözte a magyarországi gazdaság modernizációját, hogy míg a tőkés fejlődés élén járó országokban a gazdaság igényei kényszerítették ki a technikai-technológiai modernizációt – az „ipari forradalmat” – s így az viszonylag lassú folyamat volt a 18. század végén, a 19. század első felében, addig Magyarország „készen kapta” ezen eszközöket, legalábbis az ipari forradalom első hullámának találmányait (gőzgép, gyári technológiák, gőzhajó, vasút, távíró stb.) a polgári átalakulás kezdetén.
- Közülük a *gyáripar* megjelenése s a *szállítás forradalma* kapott kiemelkedő szerepet a városfejlődés szempontjából. A gyáripar képessé vált oly méretű népességtömörléseket létrehozni, amelyekbe megtelepedhettek a városi funkciók is (pl. Salgótarján, Stájerlakanina, Resicabánya, Diósgyőr stb.), s erőteljesen növelhette egyes városok népességszámát. Másrészt a gyári tömegtermelés visszaszorította a kézmű-

ipart – s így a kis kézműipari központokat –, az „új” szállítási lehetőségekre támaszkodva koncentrálhatta ill. más régiókba helyezhette át az ipari termelést. (Ez történt pl. a felvidéki kis vasércbányák, vasolvasztók és vasfeldolgozó üzemek esetében; a kohászati ipar s a fémfeldolgozás a szénbányák közelébe, délebbre vándorolt s építette fel nagyteljesítményű üzemeit – Diósgyőr, Ózd, Salgótarján, Borsodnádásd, stb. –, így a vasipar hagyományos központjai eljelentéktelenedtek.)

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK A POLGÁRI VÁROSFEJLŐDÉS ELSŐ ETAPJÁBAN (1918-IG)

Feladatunk tehát az, hogy figyelemmel kísérjük, miként viselkedett a városállomány „krémje”, a szabad királyi városok a gyökeresen megváltozott viszonyok közepette; annak felmérése, hogy biztosított-e a korábbi előkelő rang sajátos fejlődési pályát a későbbiekben, eltérő útra terelődött-e a polgári korszakban e városok pályája. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy e vizsgálatok lehetősége korlátozott. Nem is az jelentette a legnagyobb „bizonytalansági tényezőt”, hogy már maga a szabad királyi városok köre is bizonytalan: pl. minek „véljük” – miként kezeljük – az uralkodótól szabad királyi címet nyert, de az országgyűlés által be nem cikkelyezett városokat; hová sorolandók a földesuraiktól megváltakozott, s így a mezővárosok sorából kikerült városok¹, a szepességi és a kiváltságolt területek települései stb. Arról nem is beszélve, hogy az 1848 előtti Magyarország, Erdély, Horvátország és a határőrvidék városi jogállásai nem voltak azonosak, vagy hogy a várostörténeti vizsgálatok nem terjednek ki a közjogilag különálló országrészekre stb. Végül az *1. táblázatban* megadott városokat vontuk be a vizsgálatba.

Nagyobb gondot jelentett, hogy, hogy a települések jogállása a feudális kor végén már csak nagyon bizonytalanul tükrözte a városok gazdasági, társadalmi, adminisztratív, kulturális súlyát. A települések jogállásának megváltoztatása csak esetenként s jócskán megkéskve követte a települések súlyának, jelentőségének, a településhálózatban elfoglalt helyzetüknek a változásait, s a megszerzett kiváltságok elvesztése a 18–19. században már alig van példa, így az eljelentéktelenedett (szabad királyi) városok is őrizték kiváltságaikat. Ráadásul településhálózati helyzetüket, gazdasági súlyukat figyelembe véve néhány település szabad királyi rangra való emelkedésének „mozgatórugói” már a cím elnyerésekor is talányosak, így pl. Nyugat-Magyarország kis, „egyfunkciójú” bortermele városkái esetében – Ruszt, Kismarton, Szentgyörgy, Modor, Bazin –. Így a szabad királyi városok igen heterogén csoportot alkottak a feudális kor végén központi szerepkörük (hierarchikus rangjuk), gazdasági jelentőségük, urbanizáltságuk

¹ A megváltakozott mezővárosoknak nem volt földesuruk, lényegében a szabad királyi városokhoz hasonló jogi keretek között élhettek, de rendezetlen – pontosabban nem volt – országgyűlési képviselők, s másodfokú joghatóságuk továbbra is a vármegyei úriszék maradt.

színvonalá, népességszámuk stb. alapján Pesttől, Budától, Pozsonytól, Győrtől, Kasától, Kolozsvártól, az országos és regionális gazdasági-szellemi központoktól a városi funkciót nem vagy alig betöltő Rusztig, Libetbányáig, Szentgyörgyig, Bakabányáig, Újbányáig stb.

Ugyanakkor a 19. század közepén már nagyszámú olyan települése volt hazánknak, melyek városi szerepköre, hierarchikus rangja messze meghaladta jó néhány szabad királyi városét, s ha a „funkció” alapján adományozták volna a „rangot”, joggal tarthattak volna igényt szabad királyi kiváltságokra (Miskolc, Kecskemét, Szombathely, Pápa, Baja, Nagykanizsa, Losonc stb.).

Vagyis a szabad királyi városok induló pozíciója a polgári korszak kezdetén igen eltérő volt, ezért lehetetlen „szabad királyi városokként” végigkísérni pályájukat a 48-at követő évtizedekben. Valószínűleg egyetlen közös vonásuk, hogy a polgári igazgatás kialakításakor, az 1870-es években a városi rang odaítélésekor előnyben voltak szerényebb „jogi előzményekkel” rendelkező társaikkal szemben. Mindössze két egykori szabad királyi város, Bakabánya és Libetbánya „esett ki” az „új idők” rostáján, Bálványát pedig közigazgatásilag egyesítették Selmezbányával. Oly egykori szabad királyi városok is legalább rendezett tanácsú városi rangban maradhattak, amelyek már a feudális kor végén is csak szerény városi szerepkörrel rendelkeztek, népességszámuk csekély s sem Gyimesi Sándor, sem pedig Bácskai Vera–Nagy Lajos által városnak tartott települések listáján sem bukkantak fel, s amelyek az 1910-es állapotokat figyelembevevő hierarchia-vizsgálatok során sem bizonyultak városoknak vagy városi szerepkörük igen csekély volt (Ruszt az 1910-es hierarchikus rangsor 432., Szentgyörgy a 431., Felsőbánya a 426., Újbánya a 380., Modor a 376. helyén – l. az *1. táblázatot*). Az elmondottak vonatkoznak a *szepességi városokra* is (közülük Poprád, Szepesolaszi, Szepesbela, Leibic, Szepesváralja a hierarchia-vizsgálatok alapján funkcionális értelemben nem tekinthető városnak), az *erdélyi ún. taxás városokra* (Kolozs, Vízakna, Abrudbánya rendezett tanácsú városi rangja), igaz, e város csoport tagjainak többsége a községek sorába került (pl. Bereck, Illyefalva, Oláhfalva, Szék), illetve részben az *alföldi szabadalmas területek* településeire. A Jászság és a Kiskunság településeinek csak kisebb hányada nyert városi rangot az 1870-es években, az ún. „öreg hajdúvárosoknak” viszont a fele, a Nagy-kunság települései közül pedig több olyan, melynek városi szerepköre jóval szerényebb volt, mint egy sor más községi jogállásba süllyedt alföldi mezőváros (Kisújszállás, Túrkeve kontra Békéscsaba, Szarvas, Orosháza, Nagyszalonta, Békés stb.). Ugyanakkor az 1910-es hierarchia-vizsgálat kb. 330 városi funkcióval rendelkező települést mutatott ki az akkori országterületen (Horvát-Szlavónországgal nem számolva), ezek közül hozzávetőleg 130 a kisvárosokénál magasabb hierarchia-szinten állt, vagyis számos olyan település akadt az országban, amely a városi rangú egykori szabad királyi városoknál jóval előkelőbb pozíciót foglalt el a városhálózatban, ám községi jogállásban maradt (Balassagyarmat a hierarchikus rangsor 45. helyén, megyeszékhely, Békéscsaba több mint 40 ezer lakójával a 63., Keszthely a 79., Mohács a 80., Kalocsa a 89. helyen, s a kisvárosokénál előkelőbb helyet foglalt el a rangsorban Ipolyság, Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Homonna, Aranyosmarót, Kisvárd, Orosháza,

Szarvas és így tovább). Ezért megállapítható, hogy a városhálózat alsóbb régióiban a „tradíció” gyakorta a „józan megfontolás” (a tényleges helyzet) fölé kerekedett.

A 20. század első városhierarchiájának meghatározására „leltározó” módszert alkalmaztunk; 88 városi intézmény meglétét vettük figyelembe településenként. A „szintjelző” intézmények kiválasztásakor nem az volt a célunk, hogy azok lehetőség szerint a települések városi intézményhálózatát teljes körűen felmérjék, hanem azgal a feltételezéssel élünk, hogy a „mutatók” e reprezentatív köre megbízhatóan jelzi egy-egy település város-voltát, ill. hierarchikus szintjét. A kiválasztott „mutatókat” előfordulásuk gyakorisága alapján hierarchikus szintekbe soroltuk. E szintek:

I. Országos szint

II. Regionális szint („indikátorai” a 2–20 településben előforduló intézmények)

III. Fejlett megyeszékhelyek intézményei (21–39 településben)

IV. Megyeszékhelyek intézményei (40–80 településben)

V. Középvárosi intézmények (81–180 településben)

VI. Járási szintű intézmények (181–450 településben)

Az egyes funkciócsoportok ill. hierarchia-szintek számára megállapított küszöbértékek alapján kerültek az egyes települések besorolásra az alábbi hierarchia-szintekbe, a bennük előforduló intézmények száma és hierarchiaszintje alapján (l. Beluszky, Győri 2005).

I. (Főváros)

II. Regionális központok

III. Megyeközpontok

IV. Középvárosok

V. Kisvárosok

VI. Járási szintű funkciókkal (is) rendelkező települések.

1. táblázat: Szabad királyi, bányá- és püspöki városok, taxás városok főbb adatai
Table 1: Cities and towns in 1840 and in 1910 by hierarchy

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierarchikus rang 1910	Lélekszám		Népesség-számváltozás (%)	Gyimesi sorrend (1828) ***
				1870	1910		
I. Regionális központ							
1. Zágráb	Sz	Tjv.Mj.	1	20402	79038	287,4	
2. Pozsony	Sz	Tjv.Mj.	2	46540	78223	68,1	2
3. Kolozsvár	Sz	Tjv.Mj.	3	26638	60808	128,3	
4. Kassa	Sz	Tjv.Mj.	4	21742	44211	103,4	8
5. Debrecen	Sz	Tjv.Mj.	5	46111	92729	101,1	3
6. Temesvár	Sz	Tjv.Mj.	6	36844	72555	96,9	6
7. Szeged	Sz	Tjv.-	7	71022	118328	66,6	7
8. Nagyváradi	P	Tjv.Mj.	8	28698	64169	123,6	23
9. Pécs	Sz	Tjv.Mj.	9	23683	49822	108,8	10
10. Győr	Sz	Tjv.Mj.	10	26225	44300	68,9	5
11. Arad	Sz	Tjv.Mj.	11	32725	63166	93,0	29
12. Brassó	Sz	Rtv.Mj.	12	27766	41056	47,9	
II. Megyeközpontok							
13. Sopron	Sz	Tjv.Mj.	13	21108	33932	60,8	15
14. Marosvásárhely	Sz	Tjv.Mj.	16	13018	25517	96,0	
15. Fiume	Sz	Tjv.-	17	17884	49806	178,5	
16. Nagyszombat	Sz	Rtv.Mj.	18	18998	33489	76,3	
17. Szatmárnémeti	Sz	Tjv.Mj.	20	18353	34882	90,1	11
18. Szabadka	Sz	Tjv.-	21	57556	94610	64,4	28
19. Székesfehérvár	Sz	Tjv.Mj.	22	22683	36625	63,6	14
20. Besztercebánya	Sz	Rtv.Mj.	23	5950	10776	81,1	17
21. Nyitra	P	Rtv.Mj.	26	10683	16419	53,7	26
22. Eger	P	Rtv.Mj.	28	19150	28054	46,5	9
23. Eperjes	Sz	Rtv.Mj.	29	10772	16323	51,5	16

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierarchikus rang 1910	Lélekszám		Népesség-számváltozás (%)	Gyimesi sorrend (1828) ***
				1870	1910		
24. Újvidék	Sz	Tjv.j.	30	19119	33590	75,7	30
25. Veszprém	P	Rtv.Mj.	31	12002	14792	23,3	19
26. Zombor	Sz	Tjv.Mj.	33	24309	30593	25,8	38
27. Esztergom	Sz	Rtv.Mj.	38	14512	17881	23,2	33
28. Komárom	Sz	Tjv.Mj.	39	13595	22337	64,3	13
29. Trencsén	Sz	Rtv.Hj.	41	3949	7805	97,6	54
30. Pancsova	H	Tj.j.	42	16888	20808	23,2	
31. Beszterce	Sz	Rtv.Mj.	47	7212	13236	83,5	
32. Segesvár	Sz	Rtv.Mj.	48	8204	11587	41,2	
33. Lőcse	Sz	Rtv.Mj.	52	6887	7528	9,3	49
34. Székelyudvarhely	Tax	Rtv.Mj.	54	5173	10244	98,0	
35. Torda	Tax	Rtv.Mj.	58	8803	13455	52,8	
III. Középvárosok							
36. Gyulafehérvár	Sz	Rtv.j.	63	7955	11618	46,0	
37. Sepsiszentgyörgy	Tax	Rtv.Hj.	67	5142	8665	68,5	
38. Vác	P	Rtv.j.	68	12894	18952	47,0	20
39. Csíkszereda	Tax	Rtv.Mj.	72	1247	3701	196,8	
40. Kalocsa	P	K.j.	85	9504	11738	23,5	32
41. Nagyszombat	Sz	Rtv.j.	87	9737	15163	55,7	24
42. Zsolna	Priv.mv	Rtv.j.	89	2870	9179	219,8	
43. Nagybánya	Sz	Rtv.j.	90	9082	12877	41,8	60
44. Selmec- és Béalábánya	Sz	Tjv.-	92	14029	15185	8,2	22
45. Kézdivásárhely	Tax	Rtv.j.	94	4546	6079	33,7	
46. Fehértemplom	H	Rtv.j.	97	8284	11524	39,1	
47. Szamosújvár	Sz	Rtv.j.	98	5188	6817	32,2	
48. Rozsnyó	P	Rtv.j.	100	4855	6565	35,2	18
49. Igló	B	Rtv.j.	104	6691	10525	57,3	
50. Késmárk	Sz	Rtv.j.	112	3938	6317	60,4	63
51. Medgyes	Sz	Rtv.j.	122	6712	8628	28,5	
52. Kőszeg	Sz	Rtv.j.	125	6915	8423	21,8	55
IV. Kisvárosok							
53. Bártfa	Sz	Rtv.j.	132	5303	6578	24,0	
54. Zólyom	Sz	Rtv.j.	133	2201	8790	299,5	
55. Erzsébetváros	Sz	Rtv.j.	140	2250	4408	95,9	
56. Szászsebes	Sz	Rtv.j.	147	5790	8504	46,9	
57. Hátszeg	Tax	Rtv.j.	153	1806	3124	72,9	
58. Vajdahunyad	Tax	Rtv.j.	170	2597	4520	74,0	
59. Breznóbánya	Sz	Rtv.j.	180	3793	4179	10,1	88
60. Kismarton	Sz	Rtv.j.	183	2476	3073	24,1	
61. Körmöcbánya	Sz	Rtv.-	191	3433	4515	31,5	64
62. Kiszseben	Sz	Rtv.j.	205	3078	3288	6,8	70
63. Abrudbánya	Tax	Rtv.-	223	3329	2938	-11,7	
64. Gölnicbánya	B	Rtv.j.	230	5205	3833	-26,4	
65. Szakolca	Sz	Rtv.-	254	5278	5018	-4,9	
66. Bazin	Sz	Rtv.-	256	4338	4809	10,5	
67. Korpona	Sz	Rtv.j.	329	3742	4016	7,3	
V. Városi funkciókkal nem vagy alig rendelkező települések							
68. Vízakna	Tax	Rtv.j.	341	3904	4048	3,6	
69. Modor	Sz	Rtv.-	376	5066	5230	3,1	44
70. Újbánya	Sz	Rtv.-	380	4269	4813	12,7	
71. Felsőbánya	Sz	Rtv.-	426	5311	4422	-16,7	
72. Kolozs	Tax	Rtv.-	430	3254	4138	27,2	
73. Szentgyörgy	Sz	Rtv.-	431	3026	3458	14,3	
74. Ruszt	Sz	Rtv.-	432	1324	1535	15,9	
75. Bakabánya	Sz	K-	-	3207	3134	-2,3	
76. Libetbánya	Sz	K-	-	1840	1804	-2,0	

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierarchikus rang 1910	Lélekszám		Népesség-számváltozás (%)	Gyimesi sorrend (1828) ***
				1870	1910		
77. Buccari (Bakar)	Sz	Rtv-	-	2116	2092	-1,1	
78. Szomolnok	B	K-	-	2633	2343	-11,0	
79. Németlipcse	B	K-	-	2397	2169	-9,5	
80. Svedlér	B	K-	-	2173	1856	-4,6	
81. Stósz	B	K-	-	1292	1033	-20,0	

*Az 1910-es hierarchikus rang sorrendjében; ** = Sz = szabad királyi város; P = püspöki város; B = bányaváros; H = határörvidék privilegizált városa; Tax = erdélyi taxás város; Sze = szepességi város; Pm = privilegizált mezőváros; Tjv = törvényhatósági jogú város; Rtv = rendezett tanácsú város; M = megyeszékhely; j = járási székhely; *** Gyimesi Sándor listája csak a jelzett településeket tartalmazza

Ahhoz, hogy egyértelműbb képet kapjunk a volt szabad királyi városok pályájáról, a „kiinduló állapot” (a 19. század első fele) alapján megkíséreltünk többé-kevésbé egyveretű csoportokat kialakítani belőlük (hozzájuk számítva a püspöki és bányavárosokat, Erdély taxás városait, a szepességi városokat s a határörvidék két kiváltságos települését, Fehértemplomot és Pancsovát). E csoportosítás meglehetősen szubjektív, az említett „technikai” nehézségekből következően (a várostörténet hierarchia-vizsgálatai csak a városok egyik alkotóelemét, a szorosabb értelemben vett városi szerepkör súlyát vizsgálták, a gazdasági szerepkörre hasonló vizsgálatok nincsenek, egyébként sem teljes körűek a vizsgálatok stb.). A feudális kor végén „előkelő” jogállásban lévő városokat három hierarchia-szintbe soroltuk, s ezeken belül különbséget tettünk az akkor „modernnek” számító funkciókkal rendelkező s az azokat nélkülöző városok között (2. táblázat). (A modernitás sem a gazdaság súlyával, sem a városok „fejlettségével” nem azonosítható, hisz ez esetben pl. a nagyobb erdélyi szász városok, Nagyszében, Segesvár, Beszterce stb. is a modern városok közé lenne sorolható.) A táblázatba felvettünk néhány, az adott hierarchia-szintbe sorolható mezővárost vagy községet is, jelezve a szabad királyi városok településhálózatban elfoglalt pozícióit.

2. táblázat: A szabad királyi, püspöki, bánya- és erdélyi taxás városok hierarchikus szintje a 19. század elején*

Table 2: Cities and towns by hierarchy at the beginning of the 19th century

Hierarchia szint	„Modern városok”	Tradicionalis városok
	1. Pest	1. Miskolc
	2. Buda	2. Kecskemét
	3. Pozsony	3. Baja
F	4. Temesvár	
E	5. Zágráb	
L	6. Szeged	
S	7. Győr	
Ó	8. Arad	
	9. Brassó	
S	10. Fiume	
Z	11. Újvidék	
I	12. Sopron	
N	13. Kolozsvár	
T	14. Komárom	
	15. Selmecbánya	
	16. Szabadka	
	1. Zombor	1. Nyitra P
	2. Pancsova H	2. Eperjes
	3. Vác P	3. Veszprém P
K	4. Nagyszombat	4. Esztergom
Ó	5. Besztercebánya	5. Trencsén
Z	6. Fehértemplom H	6. Gyulafehérvár
É		7. Beszterce
P		8. Segesvár
S		9. Lőcse
Ó		10. Székelyudvarhely Tax
		11. Torda Tax
S		12. Kalocsa P
Z		13. Nagybánya
I		14. Rozsnyó P
N		15. Igló B
T		16. Késmárk
		17. Megyes
		18. Kőszeg
	1. Zsolna Pm	1. Zólyom
	2. Körmöcbánya	2. Bártfa
	3. Gölnicbánya B	3. Modor
		4. Bazin
		5. Szentgyörgy
		6. Ruszt
		7. Kismarton
A		8. Újbánya
L		9. Felsőbánya
S		10. Bakabánya
Ó		11. Libetbánya
		12. Szamosújvár
S		13. Erzsébetváros
Z		14. Szászsebes
I		15. Korpona
N		16. Kiszében
T		17. Sepsiszentgyörgy Tax
		18. Csíkszereda Tax
		19. Kézdivásárhely Tax
		1. Nagykőrös
		2. Keszthely
		3. Magyaróvár
		4. Cegléd
		5. Gyula

Hierarchia szint	„Modern városok”	Tradicionális városok
		20. Vajdahunyad Tax
		21. Hátszeg Tax
		22. Abrudbánya Tax
		23. Breznóbánya
		24. Szomolnok B
		25. Németlipcse B
		26. Svedlér B
		27. Stósz B
		28. Bélabánya
		29. Szokolca
		30. Bakar (?)

*Becslés; P = püspöki város; B = bányaváros; Tax = taxás város Erdélyben; H = határőrvidék privilegizált városa; Pm = privilegizált mezőváros. A kurzívval szedett települések példaként említett mezővárosok vagy községek.

- A három hierarchia-szint közül az „elit” városok köre, a legfelső szint meglehetősen homogén csoportot alkotott a 19. század első felében s pályájuk a 19. század második felében, a 20. század elején is hasonlóan alakult. (Kivételt képezett Pest-Buda; a városkettős már a 19. század első felében az ország egyértelmű s a magyarországi településhálózatban már ekkor kiemelkedő súlyt képviselő gazdasági, szellemi és adminisztratív központja.) A városi szerepkörük s becsült gazdasági súlyuk alapján a 19. század elején 28 vezető városa közé mindössze három került be szabad királyi rang (ill. Nagyvárad esetében püspöki városi jogállás) nélkül: Miskolc, a népes kamarai mezőváros, az Alföld s a Felvidék közötti árucseré egyik legfontosabb központja (Bácskai Vera – Nagy Lajos rangsorában 1828-ban az 5. [!] helyet foglalta el, Gyimesi Sándornál a 12.), Kecskemét, az 1820-as években kb. 35 ezer lakosú, megváltkozott mezőváros s Baja, a 19. század első felében rövid virágkorát élő, a Duna vízi útja mellett nagyszabású terménykereskedelmet lebonyolító mezőváros. (Esetleg Pápa kerülhetne e csoportba, a Kisalföld tehető terménykereskedő és kézműves városa, református egyházi-iskolai központ.) A polgári igazgatás kiépülésekor Nagyszében és Brassó kivételével törvényhatósági jogot szereztek (e két város esetében sem a városi funkciók hiánya lehetett az oka annak, hogy kiszorultak a törvényhatósági jogú városok közül, hisz gazdasági súlyuk jelentős – Nagyszében a 20. század elején Budapest után a legnagyobb pénzügyi vagyonnal rendelkezett –, Brassó regionális központi szerepet töltött be s az 1910-es hierarchikus rangsorban a 13., Nagyszében a 19.).

A polgári városfejlődési korszakban is sikeresek e városok; kizárólag közülük kerültek ki a századelő regionális központjai s az 1910-es hierarchikus rangsorban közülük 19 az első 24 város között található. A 19. és a 20. század eleje között mindössze két, az „elitbe” sorolt volt szabad királyi város pozíciója romlott látványosan: Komáromé és Selmecebányáé. Az előbbi virágkora épp a 19. század elejére esett, amikor a terménykereskedelemben jelentősebb központjai a hajózható folyók mellé húzódtak, s Komárom ekkor a lóvontatású dunai hajózás legfontosabb bázisa, gabonakereskedő város (Gyimesi Sándor rangsorában a 13. helyet foglalta el), ám már a gőzhajózás térhódítása nyomán háttérbe szorult, majd a vasúthálózat kiépíté-

se után terménykereskedelme, a város „húzóágazata” eljelentéktelenedett, 1910-ben városi funkciói alapján már csak a 40. helyen találjuk a rangsorban. Selmecebányának, a 15–18. század egyik legnépesebb s gazdaságilag legjelentősebb bányavárosának látványos hanyatlása pedig a nemesfémkészletek kimerülésével, az aranybányászat megszűntével kapcsolatos; lélekszáma is csökkent, a szerényebb középvárosok közé süllyedt (1910-ben a hierarchikus rangsor 92. helyén). Jelentősen javított pozícióján – a 29. helyről a 12.-re „jött fel” – a modern funkciókra, terménykereskedelemben, pénzügyi tevékenységekben, innovatív gyáriparra szert tevő Arad és Nagyvárad – a 23. helyről a 9.-re emelkedve –. Az is tükrözi e városocsoport sikerességét, versenyképességét, hogy a lemorzsolódott Komáromot és Selmecebányát nem számítva, csak kevés város emelkedett közéjük a polgári korban: Miskolc, mely várost már a 19. század elején az elithez számítottuk, a megyeszékhelyek növekvő városfejlesztő hatásából s a vasúti csomóponttá válásból egyaránt profitáló Szombathely és Kaposvár, valamint Máramarossziget, Szolnok, Nagybecskerek és Eperjes, valamennyi feltörekvő megyeszékhely, forgalmi vagy oktatási-szellemi központ (mint Eperjes). Vagyis az 1848-ig sikeres szabad királyi városok, kevés kivétellel megőrizték előkelő pozícióikat a városhálózatban, a polgári korszak „szabad versenyében” is megállták helyüket s csak kevés „alacsony származású” város emelkedett közéjük. Ráadásul e városok a „járulékos városi jegyek” alapján – lélekszám, a polgárság száma és vagyona, a településkép stb. – is a magyarországi települések élvonalába tartoztak. Vagyis a városhálózat csúcán már a 20. század elején „összerendezett” viszonyokat tapasztalunk, igaz, ez nem korábbi szabad királyi rangjuknak köszönhető, hanem annak, hogy e városok jó része már a feudális kor végén rálelt azokra a városfejlesztő tényezőkre, melyek a későbbiek során is versenyképessé tette őket, illetve az „új” városfejlesztő tényezőkért – gyáripár, a vasúthálózatban elfoglalt előnyös pozíció, pénzügyi szerep, a polgári igazgatás regionális intézményei stb. – folyó versenyben is sikeresek lettek.

Hasonló következtetésekre juthatunk, ha a dualizmus *törvényhatósági jogú városainak* körét vesszük szemügyre a szabad királyi városok „vonatkozásában”; a 27 város közül mindössze hat nem volt szabad királyi város 1848 előtt (de pl. Miskolc mint kamarai mezőváros szintén „előkelő” ranggal rendelkezett, Pancsova a határőrvidék kiváltságos települése, Kecskemét és Hódmezővásárhely pedig megváltozott mezőváros volt).

- A 19. század eleji állapotok alapján a „középszintbe” sorolt városok nagy többsége nem volt „modern” városnak tekinthető a 19. század első felében, még a jelentős városi tradíciókkal rendelkező erdélyi szász vagy szepességi városok sem. Többségük megyei, egyházi, oktatási központ – Veszprém, Esztergom, Rozsnyó, Lőcse, Kalocsa, Nyitra, Trencsén stb. –, ám ekkor még a megyeszékhely szerepkör városfejlesztő hatása csekély, nem úgy, mint a polgári korszakban; forgalmi helyzetük kedvezőtlen, kereskedelmi szerepkörük csekély – a terménykereskedelemben alig tudtak bekapcsolódni –, néhányuk kivételével kézműiparuk sem jelentős. Lélekszámuk is csekély, a II. József kori népszámláláskor többségük lakosság száma nem érte el a 10 ezer főt (Nyitra 3505, Trencsén 3222, Rozsnyó 4855, Besztercebánya

5053, Lőcse 5062, Esztergom 5492 lakos). Már a 19. század első felében nagyszámú mezővárosi vagy községi jogállású település ékelődött közéjük (Nagykanizsa, Sátoraljaújhely, Szolnok, Pápa, Ungvár, Nagykároly, Losonc, Lugos, Gyöngyös, Keszthely, Gyula stb.). Nagy többségük nem tért új pályára a polgári korszakban sem, csupán a megyeszékhely-rang szerepe növekszik a városfejlődésben, ennek birtokában képes a csoportba tartozó városok többsége „tisztos helytállásra” (Nyitra, Besztercebánya, Zombor, Veszprém, Esztergom, Trencsén, Pancsova, Beszterce, Segesvár, Lőcse stb.). Mivel a negyedszáz e csoportba sorolt városból 13 megyeszékhely, Vác, Kalocsa, Rozsnyó, Gyulafehérvár pedig egyházi központ, végül e városok sem „szóródtak szét” nagyon a polgári korszakban: többségük továbbra is igazgatási-egyházi-oktatási központ, csekély lélekszámmal, a gyáripar és a modern polgárság hiányával, de jelentős városi tradíciókkal, lateiner polgársággal és tisztviselő-réteggel, városias településképpel jellemezhetőek. Hierarchikus rangjuk – jelentős igazgatási szerepüknek köszönhetően – viszonylag magas. Talán csak Igló, Késmárk, Medgyes és Kőszeg szakadt le e csoporttól s a főleg mezőgazdasági szerepkörű alföldi városok – Zombor, Pancsova, Fehértemplom – jellege eltérő a „csoportátlagtól”.

- A 19. század elejének *alsó hierarchia-szintjébe* sorolt 33 szabad királyi város ill. erdélyi taxás város, bányaváros jellegét tekintve hasonlít az előbbi csoporthoz, de városi funkcióik még szerényebbek, elhanyaglásuk már a feudális korban szembetűnő. *Szőlőtermelő-borkezeskedő városoké* (Modor, Bazin, Szentgyörgy, Ruszt, Kismarton), *nemesfőmbányász városoké* kimerülőben lévő érckészletekkel (Brezsnóbánya, Újbánya, Felsőbánya, Bakabánya, Bélabánya, Szomolnok, Abrudbánya, Körmöcbánya, Libetbánya stb.), *kis piacközpontoké* (Bártfa, Szakolca, Korpona, Zólyom, Kisszeben, Hátszeg stb.). Közülük már csak néhányat emelt fel a polgári korszakban a megyeszékhely-funkció (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy), a gyáripar (Vajdahunyad) vagy a vasúti csomóponttá válás (Zsolna privilegizált mezőváros). A szabad királyi városi rang „utóélete” legfeljebb a rendezett tanácsú városi jogállás megőrzésében figyelhető meg (de a kisebb bányavárosok, mint Stósz, Svedlér, Szomolnok, Németlipcse, a szabad királyi városok közül Bakabánya³ és Libetbánya a községi szintig süllyedt, Bélabányát pedig Selmecbányával egyesítették). Még több esett ki közülük a funkcionális (hierarchia-) vizsgálat rostáján. Előkelőbb hierarchikus ranggal csak a két megyeszékhely, egykori taxás város dicsekedhetett (Sepsiszentgyörgy a 67., Csíkszereda a 72. helyen 1910-ben).

KÖVETKEZTETÉSEK

A városnövekedés-fejlődés feltételeinek fenn vázolt gyökeres átalakulása, valamint az európai tapasztalatok azt sugallják, hogy a tőkés városfejlődés a korábbi városállomány jelentős hányadának kicserélődésével, vagy pozíciójuk gyökeres megváltozásával járt. Az erre utaló esetek hazánkban is számosak. Gyimesi Sándor 1828-ra vonatkozó

eredményei s az általunk felállított hierarchikus rangsor összevetése megenged oly interpretációt is, hogy a városállomány „mozgása” igen élénk volt a hierarchikus skálán; a városok kb. 45%-ának *jelentősen* változott a pozíciója. Pl. *Modor* a városhierarchia éléről – *Gyimesi S.* szerint *Modor* a 19. század elején városi szerepköre alapján benne volt a „legjobb ötvenben” – a városi funkciókkal éppen hogy rendelkező települések csoportjába zuhant vissza, a 376. helyre. Sárospatak pozícióvesztése szintén látványos (közel 140 hellyel került „lejjebb” a rangsorban), Rozsnyó, Selmecbánya, Nagyszombat, Nagykőrös visszaesése is egyértelmű. A feltörő városok pozíció-javítása kevésbé látványos – legalábbis a városhierarchia csúcán –, de Arad vagy Nagyvárad a „jobb megyeközpontok” közül lépett a regionális központok sorába. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a hierarchikus rangsorban való elmozdulások, ha ennek eredményeként a városok nem lépnek át más hierarchia-szintre, a „városállomány kicserélődéseként” nem interpretálhatók. Az eltérések ugyanakkor utalnak a városhierarchia átrendeződésének *okaira*; pl. a közigazgatás szerepének felértékelődésére a városfejlődésben. A „lecsúszó” városok többsége a 19. század elején környezetéhez, népességszámához stb. viszonyítva jelentősebb gazdasági szereppel rendelkezett, ehhez azonban a kiegyezés után számottevő igazgatási szerepkör nem társult, így relatív jelentőségük csökkent (Nagyszombat, Rozsnyó, Vác, Losonc stb.). Ugyancsak a közigazgatási központi funkció jelentőségére utal, hogy a gazdaságilag kevésbé jelentős városok megyeszékhely funkciót nyervén a dualizmus elején, érzékelhetően előreléptek a hierarchikus rangsorban; ide sorolhatjuk Máramaroszigetet, Nagybecskerekét, Lugost, Szombathelyt, Sátoraljaújhelyt, s a 19. század elején a hierarchia élmezőnyébe sem tartozó Kaposvárt, Zalaegerszeget, Balassagyarmatot, Trencsént, Beregszászt és így tovább. Nagyvárad és Arad előrelépését pedig gazdasági súlyuk növekedése mellett a regionális központok iránti igény számlájára írhatjuk.

Az elmondottakat figyelembe véve úgy véljük, hogy a dualizmus évtizedei alatt a magyarországi városállomány kicserélődéséről nem beszélhetünk, kevésszámú város látványos hanyatlásától vagy előretörésétől eltekintve a városállomány *meglehetősen stabilnak bizonyult*. Természetesen számos esetben a hierarchikus ranghely változása is „le-reagálta” a városfejlesztő tényezőkben, az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdaságuk fejlődési lehetőségeiben stb. bekövetkező változásokat. Magyarország – eltérően pl. Angliától, Németország nyugati tartományaitól – a *korábbi városállomány modernizálódás*, a kedvezőbb helyzetű feudális kori városok *váltak* át a polgári (kapitalista) városfejlődési pályára. Mivel azonban néhány kivételtől eltekintve a hazai városok törzsállományának *gazdasága „középkorias” jellegű* volt (fő funkciójuk a céhes keretek között űzött kézműipar, a piacközponti szerepkör, a szerény bolti-vásári elosztó-kereskedelem stb.), nagy- és középpolgársága jelentéktelen, a városalakók vagyona szerény, a feudális kori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejlődésnek, nem saját, szerves fejlődésük eredménye volt a „váltás”. „*Kívülről*” érkeztek a polgári kor intézményei, a sokféle hivatal, a tőke, a polgárság jó része. A *szerves fejlődésre* legfeljebb néhány oly városunk szolgált példát, ahol már a 19. század elején modern, céhes kötöttségektől mentes polgári réteg alakult ki, mint pl. Győrben, Pozsonyban, Pesten, Szegeden, Temesvárott stb. E városokban fi-

gyelhető meg a korábban helyben felhalmozódott (kereskedelmi) tőke átáramlása a gyáripárba, pénzintézetekbe.

Ha tehát a városállomány – vagy számottevő része – nem is cserélődött ki, a „váltás” létrejött a városállományon belül, mind a funkciókat, mind a helyi társadalom összetételét illetően. A modernizálódó városokban a feudáliskori polgárság mellett – céhes hagyományú kézművesek, kiskereskedők, rendies lateiner-réteg – a dualizmus korának kezdetén elsősorban a modern állami bürokrácia, a tisztviselőréteg duzzadt fel, később szükség polgári réteg is kialakult, s törvényszerűen megint csak a nagyobb városokban az ipari proletariátus. A városi szegénység viszont majd minden városban a lakosság jelentékeny hányadát tette ki (napszámosok, cselédek, altisztek, földművelők stb.). A funkcionális és társadalmi váltás a feudális és a kapitalista város között csak a városhierarchia csúcán egyértelmű, általánosnak majdhogynem csupán a regionális központok körében mondható. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb szinteken nem található a modernizáció élvonalához sorolható város – pl. Fiume, Miskolc, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Újvidék, Újpest stb. –, de már a megyeközpontok között is számos város még csak e folyamat elején tartott, viselte még a feudáliskori városfejlődésének jó néhány vonását (pl. Veszprém, Eger, Eperjes, Esztergom, Balassagyarmat, Trencsén, Lócse, Zilah, Szekszárd, Nagyenyed, Nagykároly stb.).

Az az állításunk, hogy a kapitalista városállomány kialakulása a feudáliskori kereteket vette igénybe s azt formálta át, nem jelenti azt, hogy a feudáliskori városállomány változatlan maradt. A városállomány pereméről jó néhány város már a 18. század végén, a 19. század első felében lemorzsolódott, s 1848 után ez a folyamat felgyorsult, részben a városjog nyújtotta „támogatás” elvesztése miatt, részben mert a kapitalista városfejlesztő energiák a korábbi városállomány egyes tagjait elkerülték, s az „örökölt” városi szerepkör – pl. a kézműipar – szerepe csökkent. E csoportba tartoztak a már említett felvidéki és erdélyi kisvárosok, a lehanyatló nemesfémányászat kis központjai – Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, stb. –, sok kismezőváros – mint Kunmadaras, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kiskundorozsma, Jászárokszállás stb. –, egykori bortermelő városkák, mezővárosok (a Hegyalja bortermelő mezővárosainak többsége már a 19. század közepére elvesztette városi funkcióit) stb.

Végül újfent meg kell állapítanunk, hogy vizsgálatunk kiindulópontja nem bizonyult szerencsésnek, mivel a feudális kor végén a „rendies rang” már csak igen kevésé utalt a tényleges városhierarchiában elfoglalt pozícióra, a hálózatban betöltött funkcióra.

IRODALOM

- BÁCSKAI V. (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. Tér és Társadalom, 4. pp. 13–56.
- BELUSZKY P. (szerk.) (1990): Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth J. (szerk.): Tér-idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek, Pécs, pp. 92–133.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés” – Magyarország városhálózata a 20. század elején. In: Korall, 11–12. sz. pp. 199–238.
- CZOCH G. – SZABÓ G. – ZSINKA L. (1993): Változások a magyar város- és településrendszerben. Aetas, 4. pp. 113–133.
- GYÁNI G. – KÖVÉR GY. (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 356 p.
- GYIMESI S. (1975): A városok a feudálizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYIMESI S. (1985): Kelet-közép-európai utak. A városfejlődés sajátosságai a XV–XIX. században. Világosság, 26. pp. 65–68.
- PÁLMÁNY B. (1995): Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.): Mezőváros-kisváros. Debrecen.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Somogy megye múltjából, 4. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, pp. 189–203.
- VÖRÖS K. (1982): Pécs a XX. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk.: Sándor László. Pécs, pp. 73–82.